

schappelijke reflectie interessante aanknopingspunten, met name voor de discussie over de continuïteit of discontinuïteit van de bureaucratie als faciliterend apparaat van genocidale processen.

In zijn woord vooraf stelt Eberhard van der Laan die opdracht gaf tot het onderzoek en de publicatie, dat de deportatie van de Joden voor de stad nog steeds een open zenuw vormt. Het stadsbestuur stelt zich nu tot doel om datgene wat destijds misging recht te zetten. Toch vormt het boek geen afronding van de kwestie – daar kunnen de auteurs niets aan doen. Het Amsterdamse college wilde in mei 2016 tien miljoen euro collectief ter beschikking stellen aan de Amsterdamse Joodse gemeenschap, om de opgelegde erfpacht die Joden na terugkeer moesten betalen te compenseren. Het geld kon worden gebruikt voor Joodse projecten; voor individuele aanspraken was geen ruimte, en dat leidde tot een heftige discussie in de Joodse gemeenschap. Dit bewijst dat er nog steeds sprake is van een open zenuw. Het laatste hoofdstuk hierover is nog niet geschreven.

Raymund Schütz, Vrije Universiteit Amsterdam

Wim Willems en Hanneke Verbeek, *Hier woonden wij. Hoe een stad zijn joodse verleden herontdekt* (Amsterdam: Prometheus, 2016) 384 p. ISBN 978-90-3514-147-2

Hier woonden wij gaat over diverse groepen joden die voor de Tweede Wereldoorlog op de Harstenhoekweg woonden: Poolse en Nederlandse joden. De straat ligt aan de rand van het Belgisch park in Scheveningen. De keuze van de auteurs voor die straat is ingegeven door de vondst van papieren van joodse families op nummer 111. Het boek is enerzijds een gevalstudie van Pools-joodse migratie, anderzijds een publicatie met levensverhalen van joodse bewoners, hun ondergang en een enkele keer hun overleven. Het boek begint met een Proloog, daarna volgen drie delen: De opkomst, De reis (het verslag van een speurtocht in Polen en de Oekraïne), De kentering, en het eindigt met een Epiloog met daarin een verantwoording.

De geschiedenis van de Harstenhoekweg begint met de bouw van enkele villa's in 1895. Aanvankelijk woonden er nog weinig joden, maar langzaam ontstaat een kleine Pools-joodse gemeenschap. Via woningkaarten en gezinskaarten zijn 'alle hoofdbewoners tussen 1900 en 1940 [bekeken], waaruit we degenen met het Israëlitische geloof selecteerden' (347). Dat levert 450 personen op van wie een database is gemaakt. Op bladzijde 16 (zie uitvoeriger noot 6 op bladzijde 351) presenteren de schrijvers enkele kwantitatieve gegevens. Uit Nederland komen 220 gezinnen, vooral uit Amsterdam, en maar liefst 153 uit het voormalige Galicië. De

Harstenhoekweg werd geen enclave van Pools-joodse bewoners, maar ze vormden wel een grote minderheid. Er waren onder de (hoofd)bewoners 150 kooplieden, winkeliers en reizigers en 62 handelaren in diamant, een opmerkelijk hoog aantal voor een straat. Uit de gegevens blijkt dat een aanzienlijk deel van de Galicische en enkele Ottomaanse joden uit Antwerpen kwam en velen handelaar in diamanten waren. De auteurs hebben op hun website www.joodsscheveningen.nl per huis de joodse bewoners ingevoerd. Er is een grote dynamiek van komen en gaan, bijvoorbeeld bij de kosmopolitische Regina Klara Weindling (1892 Bern – 1990 New York), die komend uit Engeland slechts enkele maanden op Harsenhoekweg 5 woonde om in Den Haag met haar achterneef Samuel Weindling (1885 Krakau-1949 New York), handelaar in diamanten, te trouwen. Hun ouders zijn alle vier in Krakau geboren. Na het huwelijk verhuisde het paar naar Amsterdam om in 1924 terug te keren naar Antwerpen. Later verhuisde het gezin op tijd naar New York.

De origineelste thema's van het boek staan in dit eerste deel waar de auteurs laten zien dat de inspanning om alle bewoners van een gehele straat te onderzoeken loont. Alleen zo was de ontdekking van de vele migranten mogelijk. Dit deel is vooral een geschiedenis van (ketting)migratie, familiebanden en integratie, en van pogingen om een nieuw bestaan op te bouwen. Veel Poolse emigranten verwerven in de jaren dertig de Nederlandse nationaliteit. Een deel van de handelaren in diamanten waren economische migranten die toen de Antwerpse markt voor diamanten tijdens de Duitse bezetting gedurende de Eerste Wereldoorlog instortte besloten om naar het neutrale Nederland te verhuizen. De meesten bleven slechts enkele jaren. Illustratief is de joodse Joachim Kleinberger, geboren te Krakau (1871), diamanthandelaar, getrouwd met Bella Rosenblum, geboren Krakau (1875). Hun twee kinderen zijn in Antwerpen geboren. Het gezin kwam in augustus 1917 vanuit Antwerpen naar Den Haag en keerde december 1919 terug naar Antwerpen. De zestien foto's (een prijzige aangelegenheid) die ze in de Amsterdamse Merkelbachstudio lieten maken tonen een welgesteld gezin. Ze woonden dan ook niet in het Belgisch park maar in het deftige Statenkwartier. Professioneel zal Kleinberger wel enkele Antwerpse geloofs- en vakgenoten in het Belgisch park hebben gekend. Maar sociaal gezien was er waarschijnlijk een flinke kloof. Omdat zulke handelaren in dezelfde periode ook van Antwerpen naar Amsterdam migreerden wordt een verdere vergelijking mogelijk.

Het deel, De Kentering, gaat over herinneringen van en aan joodse bewoners in de straat voor de Tweede Wereldoorlog. De foto's in dit deel zijn in hun alledaagsheid treffend en doen onwillekeurig denken aan kiekjes uit de eigen familiedoos. Boeiend is het verhaal over het fotografie-imperium van twee Russische broers en de Haagse familie Heijmans, door huwelijken aan elkaar geparenteerd. Ook andere verhalen zijn de moeite waard. Zoals vrijwel iedereen, probeerden de joodse bewoners het beste van het leven te maken: ze trouwden, kregen kinderen, waren

altijd in de weer om een redelijke boterham te verdienen, en vermaakten zich op het strand. En niets menselijks was hen vreemd, zoals bij de vioolbouwer Michel Boutelje die verliefd werd op zijn tante. Zijn vader Simon Boutelje was in juni 1908 alleen vanuit Amsterdam naar Den Haag verhuisd. Hij trouwde daar in hetzelfde jaar en stond vanaf 1908 (niet 1920, zoals de auteurs op bladzijde 240 schrijven) in het Haagse Bevolkingsregister ingeschreven.

Enkele passages over de ondergang van personen en families lezen als geschreven Stolpersteinen die de lezer figuurlijk doen struikelen. Willems en Verbeek verdienen lof voor de inspanning die ze hebben geleverd om enkele joodse bewoners en slachtoffers in de herinnering terug te brengen. Dit deel van hun boek past goed in de huidige stroom van memorieliteratuur over joodse families. Die publicaties halen zelden de kwaliteit van de pregnante stukken die Willems en Verbeek hebben geschreven.

Bij mijn weten is *Hier woonden wij* het eerste boek dat uitgebreid aandacht besteedt aan de Galicische en enkele Ottomaanse joden in Den Haag en de wereld van kosmopolitische joodse handelaren in diamanten. Het is een lezenswaardig boek geworden, maar af en toe had een meer systematische aanpak geen kwaad gekund. Een gemis in het boek zijn bijvoorbeeld eenvoudige, beschrijvende tabellen of grafieken die de individuele verhalen in een bredere context hadden kunnen plaatsen. De vereiste dataset hiervoor is aanwezig. Zo zou het interessant zijn geweest om te zien hoeveel migranten uit Antwerpen weer naar die stad terugkeerden na de Eerste Wereldoorlog. Het zou ook mooi zijn geweest als de complete lijst van de 450 bewoners in het boek was opgenomen, maar de uitgever zal – heel begrijpelijk – daar niets voor hebben gevoeld. Een moderne oplossing was het toevoegen van een cd-rom geweest. De ondertitel van het boek luidt: *Hoe een stad zijn joodse verleden herontdekt*. Dat is de verdienste van Willems en Verbeek die daarvoor onlangs een Haagse prijs ontvingen.

Huibert Schijf, Universiteit van Amsterdam